

JONAS NORDIN

Peter Forsskål 1732–1763

En Linnélärjunge i kamp för civila rättigheter

För 250 år sedan, den 11 juli 1763, avled Linnélärjungen Peter Forsskål i Jemen, det land som sedan romersk tid kallades Arabia Felix, ”Det lyckliga Arabien”. Namnet kom sig av de bördiga förhållanden som utmärkte den sydvästra delen av den arabiska halvön. Forsskål deltog i en dansk forskningsexpedition vars främsta syfte var att öka den historiska kunskapen om Bibelns berättelser. Folkets seder och den östliga arabiska som talades i området ansågs med sina arkaiska former stå nära de förhållanden som rådde under biblisk tid. Vid sidan om detta hade expeditionen att beakta mångskiftande geografiska, historiska och naturalhistoriska frågeställningar. I historieskrivningen har företaget främst förbundits med geografen Carsten Niebuhrs namn, inte för att han ledde expeditionen utan för att han var den ende av de sex deltagarna som överlevde resan.¹

Den månglärd Forsskål var kunnig i arabiska och hebreiska, men hade enrollerats till expeditionen som naturalhistoriker. Han hade visat löftesrika talanger på detta område och Linné satte stor tilltro till hans förmåga. Mer än ett löfte blev han dock aldrig – vid sin död var han blott trettioett år gammal och några riktigt stora resultat hann han aldrig presentera. Det är i stället på ett helt annat område han gjort sig ryktbar i eftervärlden. I oktober 1761, då Forsskål befann sig i Alexandria på väg söderut, skrev han otåligt till sin gamle lärare Linné och bad om nyheter från hemlandet: ”Huru aflöper riksdagen och skriffriheten i Sverige?”² Två år tidigare hade han varit invecklad i en politisk tvist som rört just denna fråga.

Tankar om borgerliga friheten

Peter Forsskål disputerade i filosofi i Göttingen 1756, en av Tysklands mest progressiva lärdomsmiljöer.³ Han återvände därefter till Sverige och blev docent i ekonomi i Uppsala. Utnämningen var väl både en yttring av tidens ännu flytande gränser mellan lärdomsgrenarna och en indikation på

Peter Forskål 1732–1763. Målning av Paul Dahlman, Salnecke slott, Uppland. Foto: Julia Gyllenaadler.

hans mångsidiga snille. Den vetenskapliga skepticism han givit uttryck för i avhandlingen lät sig naturligt förenas med de radikala politiska strömningar som var i rörelse. Det som stod på agendan vid denna tid var inte konstitutionella frågor och politisk representation utan ett stärkande av de civila rättigheterna. Politiska radikaler i framför allt de ofrälse stånden tog strid för lika rätt till offentliga ämbeten, utvidgad näringsfrihet, tryggad äganderätt, ökad rättsäkerhet och inte minst yttrande- och tryckfrihet.⁴ På våren 1759 begärde Forsskål att få lägga fram en avhandling i detta ämne vid juridiska fakulteten i Uppsala. Kontrollen av det tryckta ordet hanterades under frihetstiden i flera organ. Akademisk och religiös censur sköttes av fakulteterna och domkapitlen. Övergripande uppsikt hade kanslikollegium, riksförvaltningens centrala myndighet, som också hade en särskild ämbetsman, censor librorum, anställd för detta. Dessa parallella instanser gjorde inte alltid samma bedömningar, och detta kom att utnyttjas mycket medvetet av Forsskål.

Det akademiska försök Forsskål ville lägga fram, *De libertate civili*, skulle ha latinsk och svensk parallelltext, men först fakulteten sedan kanslikollegium fann i tur och ordning att innehållet stred mot laga förordningar och nekade till tryckning.⁵ Forsskål, som enligt samstämmiga vittnesbörd inte var en person som stod kvar där man ställt honom, fann sig inte rädlös. Sedan han begrundat möjligheterna en tid tog han i stället manuset till censor librorum Niclas von Oelreich. Efter vissa justeringar lämnade denne verkligen imprimatur, det vill säga han beviljade tillstånd att trycka skriften. Redigeringen var delvis av kosmetisk natur eftersom censor librorum också hade ett språkvårdande uppdrag. I vissa avsnitt gjorde Oelreich innehållslika ingrepp, men det var inte nödvändigtvis till det sämre. Slopandet av vissa specifika referenser gjorde i somliga stycken texten mer stringent och allmängiltig, men i en del fall gjorde uteslutningarna helt visst argumentationen tamare. Redigeringen hade troligen skett i samförstånd mellan Oelreich och Forsskål och bedömdes troligen som nödvändig – även i sin bearbetade form kom ju skriften att stöta makthavarna.⁶

Sedan Forsskål nu fått åtminstone en form av officiellt godkännande begav han sig raskt till boktryckaren Lars Salvius, där han för egna medel lät trycka en upplaga om 500 exemplar. Skriften bar titeln *Tänkar om borgerliga friheten* och var enbart på svenska; den tidigare akademiska ramen var nu övergiven och Forsskål siktade mot en vidare publik. Pamfletten har endast sex textsidor och består av tjugo korta paragrafer (originalmanuskriptet hade tjugo). Det som gör innehållet speciellt är inte så mycket vad som sades

Peter Forsskål, Tankar om borgerliga friheten (Stockholm, 1759) och Kongl. Maj:ts nådiga förbud emot en af trycket utkommen skrift, under titel: Tankar om borgerliga friheten etc. (Stockholm, 1760). Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

utan snarare *hur* det sades. Forsskål gav uttryck åt samma tankar som radikaler gjorde i både Sverige och övriga Europa kring 1700-talets mitt, men han gjorde det i en för genren ovanligt stringent och koncentrerad form. I tidens svenska politiska opinionsbildning är arbetet tämligen unikt.

Den så kallade frihetstiden fick sin epokbeteckning redan i samtiden och politiken präglades av storslagna ideal. Även om den utländska beundran för Sveriges regeringsform ibland överdrivits inom forskningen fanns det inom riket en betydande självkänsla och stolthet baserad på det republikanska statsskicket och den svenska friheten.⁷ Samtidigt var 1700-talet generellt en övergångstid som vacklade mellan å ena sidan en ny tids krav på jämlikhet, oväldig maktutövning och rationell, regelstyrd byråkrati, och å andra sidan ett nedärvt ständs-, klan- och skråtänkande. I 1720 års regeringsform fanns formuleringar om att skicklighet och förtjänst skulle prövas vid tillsättningen av offentliga ämbeten och i 1756 års så kallade tjänstebetänkande slogs det fast som enda befodringsgrund. I realiteten var emellertid alla förnämna ämbeten både formellt och reellt vikta åt adeln. Det fanns en tendens till politiska

förföljelser med hjälp av domstolar, vilket återigen ofta var det enda sättet att skilja en ämbetsman som förlorat förtroendet från tjänsten. De många olika krav som framfördes i samhället var med andra ord inte alltid inbördes förenliga och det fanns gott om ytor där skilda normsystem kolliderade. Detta orsakade en många gånger godtycklig rättstillämpning, men det skapade å andra sidan också utrymmen där medborgarna vågade angripa systemet utan nämnvärd risk för personliga förluster – vi har redan sett hur Forsskål utnyttjade kompetensgapet mellan de olika censurvårdande myndigheterna.

Många av frihetstidens radikala systemkritiker sköt in sig på diskrepansen mellan retorik och praktik. Man argumenterade för en *verklig* frihet. Forsskål presenterade i sin pamflett ett koncentrerat reformprogram för det svenska samhället. Redan titeln, tankar om *borgerliga* friheten, ger en ledning om innehållet. Adjektivet antyder att det fanns andra former av frihet, underförstått en *naturlig* frihet. Enligt det naturrättsliga tänkande som slog igenom brett i 1700-talets Europa och som banade väg för en sekulariserad statsrätt var människan född fri. I det ursprungliga naturtillståndet hade människan haft obegränsad frihet men varit rättslös och otrygg; hon hade därför bildat samhällen och stiftat lagar. Med de samhällskontrakt som ingicks ökade hon sin säkerhet men uppgav samtidigt en del av friheten. Alla friheter som inte var förhandlade eller inskränkta efter överenskommelse ansågs emellertid ligga kvar hos den enskilde. Montesquieu uttryckte denna grundläggande mänskliga immunitet som en paroll: ”Frihet är rätten att göra allt som lagarna tillåter.”⁸ Forsskål inledde sin skrift med ett liknande postulat: ”Ju mera man får lefwa efter eget behag, ju mera är man *fri*.”⁹

Men den enes fullständiga frihet blev lätt den andres ofrihet om den inte tyglades av lagar. Var medborgare skulle åtnjuta lagens fulla skydd och vara fri att göra allt det som lagarna tillät, såvida det inte skadade någon annan, var i korthet Forsskåls program. Han försvarade äganderätten och näringsfriheten, han pläderade för jordreformer, publika yrkesskolor och skicklighetsprövning i tillsättandet av offentliga tjänster, och inte minst ville han ha gränser för myndighetsutövning och rättsligt skydd mot övergrepp från både makthavare och andra medborgare. Det viktigaste medlet att upprätthålla en sådan lagbunden borgerlig frihet i samhället var, enligt Forsskål, en fri åsiktsbildning och en oinskränkt skrivfrihet.

Skrif-frihet updrifwer wetenskaperna til sin höjd, röjer alla skadeliga författningar, tyglar alla ämbetsmäns orättwisa, och är Regeringens tryggaste förswar i ett fritt rike. Den göra hela menigheten kär i ett sådant regerings-sätt.¹⁰

Allt i allt var det just denna typ av säkerhet för person och egendom som officiellt förfäktades under frihetstiden. Självaste kanslipresidenten Anders Johan von Höpken hade för sin del värtaligt sjungit tryckfrihetens lov bara några få år tidigare, och han gjorde det utifrån samma immunnrättsliga utgångspunkt som Forsskål:

Sjelfva definition af en fri regering utvisar, at folcket och menigheterne äga vissa rättigheter, på hvilka konungsliga magten icke kan göra intrång. De samma födas menniskan till, ty de äro enlige med naturens lag och enlige med Herres egen regering öfver menniskior; [...].¹¹

Friheten, fortsatte Höpken, krävde aktiva medborgare, och aktiva medborgare fordrade i sin tur kunskap. Medlet till kunskapen var därför ett medel till friheten. Och själva detta medel var tryckfrihet. Lagen fick inte bli vad Bibeln var under den katolska tiden: något förborgat för alla utom invigda präster. Och så vidare. I sak förde alltså Forsskål och Höpken samma argumentation, men som ofta är fallet i radikala tidevarv blev de högstämda idealen inte sällan den goda sakens fiende när de skulle tillämpas. Kanslikollegium kunde inte tolerera ett sådant utrerat frihetsmanifest som Forsskåls, som just använde regimens retoriska arsenal för att kritisera den rådande ordningen.

Det allvarliga ur kollegiets synvinkel var inte så mycket tankarna i sig utan att de hade uttryckts på svenska och kunde ge spridning åt betänkliga idéer. Varje antydning om att den svenska friheten var ofullständig innebar ju en indirekt regimkritik. Och här uppträder den verkliga skillnaden mellan Höpken och Forsskål. Den senare bar fram den nya tidens positiva och tillåtande humanism, medan den förre endast omfattade de nya idealen i teorin men i realiteten fortfarande var präglad av den negativa och kontrollerande människosyn som kännetecknade ståndssamhället och den kristna och kanske särskilt den aristoteliskt-lutherska världsbilden. För rikets bildade ungdom fanns numera möjlighet att fördjupa sig i fäderneslandets statsrätt vid universiteten, hade Höpken högtidligt slagit fast, men detta var inte nog, ”ty Regerings-Formen och fundamentale lagen innebegriper lärda och olärda”.¹² Detta var dock en falsk deklaration och i realiteten gjorde han noga skillnad på folk och folk. En sådan dubbel agenda hade han utan omsvep röjt i sitt kanske mest kända tal, ”Om yppighets nytta” hållet inför Vetenskapsakademien 1740. Bland dess upplysta andar och i ett ”förnuftigt samqväm” vågade Höpken ”försvara hvad jag ibland den tanklösa hopen alltid är sinnad med eder angripa, ogilla och fördömma”.¹³ Populasen, som

saknade bildning och inte kunde värdera de större sammanhangen, skulle bara tillhandahållas väl tillrättalagda och lättfattliga förklaringar över tingens ordning – det kunde sedan gälla religion, politik eller allmänna angelägenheter. Den ”fördärvliga halvbildningen” var ett spöke som kom att jaga de styrande långt in på 1800-talet och som bland annat ledde till parallella skolsystem för de olika samhällsklasserna.¹⁴

Forsskål var av helt motsatt uppfattning. ”Gudomliga uppenbarelser, förnuftiga Grundlagar och enskildtas heder, kunna ej af en slik skriffrihet lida någon farlig anstöt”, ansåg han. ”Ty sanning segrar alltid, då den får med samma fördelar bestridas och försvaras.” Denna paragraf hade strukits i den tryckta versionen, vilket var Oelreichs mest omfattande ingrepp i texten.

Forsskål insåg självfallet att hans kuppstartade publicering skulle reta upp höga vederbörande och skyndade sig att distribuera pamfletten bland vänner och bekanta. Oelreich och Salvius inkallades omedelbart till förhör hos kanslikollegium, men svor sig bägge fria. Censorn anmärkte oskuldsfullt att han inte kunde se något anstötligt i ett försvar för den svenska friheten och boktryckaren hänvisade till att texten varit försedd med imprimatur. Kanslikollegium ställdes inför ett delikat dilemma. Större delen av upplagan var redan distribuerad och om pamfletten förbjöds skulle den bara läsas med än mer uppmärksamhet. Om den, å andra sidan, inte förbjöds kunde imprimaturen ge intryck av att vara en officiell sanktion av de åsikter som uttrycktes. Till sist beslutade man om indragning och förbud även om bara sjuttionio exemplar kunde konfiskeras.

Forsskål fick en varning, men han ställdes aldrig inför domstol och led ingen synbar personlig skada – det var inte den sortens repression som bedrevs i frihetstidens Sverige. *Tankar om borgerliga friheten* framställdes också i en opinionsmässig medvind. Tryckfriheten blev en av de stora frågorna under riksdagen 1760–1762 och kraven på ökad rättssäkerhet och likhet inför lagen växte sig allt starkare under de följande ständermötena; i början av 1770-talet var adelns privilegier på god väg att helt upphävas.¹⁵ Det var denna utveckling Forsskål så ivrigt ville få nyheter om då han skrev till Linné från Egypten.

Tryckfrihetsförordningen 1766

Angreppen mot adelns företrädaren fick en väsentlig skjuts efter 1766 då Sverige, som första land i världen, verkligen fick en tryckfrihet som var fastlagd i lag. Förordningen placerades dessutom i rang med rikets konstitutionella

stadgar. I det förebildliga England hade förhandscensuren visserligen avskaffats redan 1695, men tryckfriheten var ingen formell rätt och boktryckare fängslades – avrättades rentav i sällsynta fall – fortfarande under 1700-talet. Om frågan var känslig bedömdes det tryckta ordet dessutom strängare än det talade eftersom läskunnigheten var hög och spridningspotentialen därför stor. (I Ryssland, där läskunnigheten var låg, slog myndigheterna tvärtom hårdare ned på det talade ordet.¹⁶) Den svenska tryckfrihetsförordningen var i det perspektivet mycket radikal och formulerad helt enligt de principer som Montesquieu och sedan Forsskål förfäktat: allt kunde nu tryckas såvida det inte var uttryckligen förbjudet. Lovlighet var normen, det var undantagen som behövde preciseras.¹⁷

1766 års tryckfrihetsförordning införde en annan väsentlig komponent i svensk rätt, nämligen offentlighetsprincipen. Det stadgades att all myndighetsutövning skulle vara transparent och att varje medborgare hade rätt att ta del av grunderna för ett beslut. Om makten var utsatt för en fortgående offentlig granskning skulle den också idka självkontroll,¹⁸ även det en tanke som hade ventilerats av Forsskål. Styresmän som kan skylta över sina gärningar missbrukar lätt sin makt, konstaterade han. ”Enda skygden för dem, är at dölja den oförrätt de utöfwa. Men den kan ej länge döljas, om hwar och en får i allmänna skrifter wederbörligen tala på det, som handlas emot det allmänna bästa.”¹⁹ Under sin långdragna batalj med fakultet och kanslikollegium hade Forsskål upprepade gånger begärt att få utdrag ur protokollen och skriftliga motiveringar av vilka lagrum som åberopades i prövningen av hans fall, ty ”själen i vår fria Regering [är], att all ting slutes och dömes, ej efter godtycko utan efter lag”.²⁰ Detta rimliga krav ignoreras genomgående. Myndigheter behövde inte motivera sina beslut eftersom varje diskussion kunde uppfattas som ett ifrågasättande av deras ofelbarhet. Ett decennium senare var en sådan vägran omöjlig, och ett viktigt steg mot en rationell statsbyråkrati var därmed taget. Medan den svenska tryckfriheten haft en växlingsrik historia även efter 1766 har offentlighetsprincipen en i princip obruten kontinuitet från denna tid.²¹

Forsskål var inte med om att formulera tryckfrihetsförordningen. Då den antogs var han död sedan tre år. Andra som aktivt hade berett vägen var ekonomen Anders Nordenfraz, skriftställaren Johan Fredrik Kryger, rikshistoriografen Anders Schönberg, artillerilöjtnanten Gustaf Cederström och prostens Anders Chydenius. Forsskål var del av en allt mer utbredd opposition mot den statliga informationskontrollen, men hans exempel var viktigt eftersom han hade modet att driva frågan genom alla kontrollerande

Kongl. Maj:ts nådige förordning, angående skrif- och tryck-friheten (Stockholm, 1766).
Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

instanser. Han visade därmed att den effektiva övervakningen i realiteten var rätt verkningslös, och han demonstrerade gång på gång det orimliga i den officiella hållningen. Hans vältaliga försvar inför kanslikollegium och konsistorium blev till en skrattspegel för de styrande.

Förhör i kanslikollegium

När kontrahenterna möttes i kanslikollegium argumenterade bägge sidor med stor kraft för sina ståndpunkter, och protokollen från förhören saknar inte sina komiska poänger. Forsskål kunde uppträda självsäkert eftersom han redan var påtänkt för den danska forskningsexpeditionen och stod i tjänst hos en annan överhet. Under förhöret frågades därför om han hade begärt och erhållit tillstånd att lämna riket. Forsskål svarade att så inte var fallet och han visste inte heller att det var nödvändigt. Här anade kollegiet en blotta där stöten kunde sättas in. Utfrågaren konstaterade att Forsskål alltså inte kände till vad Sveriges författningar stadgade i dylika fall, nämligen att ingen fick lämna riket utan särskilt tillstånd. Och ”om en sådan okunnighet wärkeligen hos honom woro, huru [kunde] han då, som intet känner Sweriges lagar, will[ja] skrifwa derom och dem förklara?” En mindre

kylig person hade tappat fattningen inför kollegiets insinuanta frågor, men Forsskål var alltför slipad och självsäker.

Han yttrade sig uti detta arbete icke [ha] skrifwit om Sweriges lagar, utan allenast hanterat saken såsom ett filosofiskt ämne, och att han haft hel annan tancka, än att Kongl. collegium skola wela förbiuda honom att skrifwa uti ett sådant.²²

Genom den retoriska presuppositionen att kanslikollegium, liksom Forsskål, hade den svenska friheten för ögonen försatte han sina åklagare i en argumentativ återvändsgränd. Varje anklagelse från kollegiets sida besvarades med en motanklagelse alternativt en troskyldig hänvisning till den omhuldade svenska friheten. Forsskåls utnötningstaktik lyckades också utan att han behövde nedlåta sig till den i dylika sammanhang nödvändiga avbönen. Höpken var säkert inte ensam bland ledamöterna om att i grunden sympatisera med Forsskåls åsikter – åtminstone som filosofisk tankelek. Det gjorde det än svårare att hävda att han tillhörde den fåkunniga hop som kunde lida skada av att begrunda denna sorts delikata materia. Man insåg också det lönlösa i att pressa honom vidare. Antingen skulle man behöva driva fallet därhän att han blev en martyr, eller så skulle man ge honom ett forum där han kunde framträda som folktribun. Resultatet blev i stället att kollegiet mer eller mindre lade ned ärendet.

All hantering av Forsskåls pamflett förbjöds av Kungl. Maj:t vid vite av den orimligt höga summan 1 000 daler silvermynt.²³ Man hoppades väl att den lockelse som den förbjudna skriften kunde utöva skulle avta om blotta innehavet av den kunde leda till personlig ruin. För sin brist på vördnad och aktning för kanslikollegium skulle Forsskål tilldelas en ”allvarsam föreställning”. Varningen reducerades till ett akademiskt disciplinärende genom att överlåtas på konsistoriet i Uppsala; man ville inte se honom på podiet i kanslikollegium en gång till. Forsskål besvarade sig över beslutet i en lång skriftlig inlägga, men konsistoriet lät bli att bifoga den i sin rapport till kanslikollegium. Kollegiet torde under normala omständigheter ha haft synpunkter på denna uraktlåtenhet, men den ende ledamot som ville inkräva dokumentet överröstades. Man låtsades som om konflikten hade bilagts, höll andan och hoppades att Forsskål skulle inse det välbetänkta i att gräva ned stridsyxan.

Men Forsskål gjorde en sista framstöt. Från konsistoriet begärde han i maj 1760 återigen att få protokollsutdrag och kopior av de skrivelser som växlats med kanslikollegium rörande hans ärende. Om detta skulle nekas

Peter Forsskål, gravyr av Johan Fredrik Martin. Foto: Kungliga Biblioteket, Stockholm.

honom ville han ha skriftligt besked med angivande av de lagrum som åberopades. Konsistoriet meddelade i ett kort svar att det endast verkställt ett beslut som fattats av kanslikollegium. Konsistoriet kunde därför inte ha någon vidare befattnings med frågan och heller inte delge honom de begärda handlingarna.²⁴ Torsten Steinby har föreslagit att denna formalism möjligen var avsedd att skydda Forsskål från honom själv – att han inte hade något att vinna på ytterligare konfrontationer med kanslikollegium insåg alla i hans omgivning.²⁵ Forsskåls förestående forskningsexpedition satte i alla händelser ett definitivt stopp för ärendets fortsättning. Mot Kungl. Maj:ts förbud kunde han inte besvara sig förrän vid nästa riksdag, som samlades först den 15 oktober 1760. Den sommar som närmast föregått hade Forsskål ägnat åt förberedelser för den långa resan och i september lämnade han sitt fädernesland för gott.

Den politiska åsiktsbildningen kvävdes

Med Gustav III:s statskupp 1772 avskaffades formellt alla grundlagar som stiftats efter 1680, däribland tryckfrihetsförordningen. Kungen, som gärna gav sken av att vara reformvänlig, införde i stället en ny och ”förbättrad” förordning 1774. Med hjälp av små redigeringar inverterade han tryckfrihetsförordningens innebörd: allt som inte var uttryckligen lovligt att trycka kunde därefter bli rättssak. Om inte författaren gick att identifiera gjordes i stället boktryckaren ansvarig. Detta satte en effektiv munkavel på det fria ordet. Den politiska åsiktsbildningen kvävdes. Offentlighetsprincipen fortlevde emellertid och under gustaviansk tid började exempelvis riksdagsprotokollen, som under frihetstiden bevakats som statshemligheter, att tryckas.

Gustav III:s hycklade öppenhet duperade många och de faktiska inskränkningarna i tryckfriheten försvarades i vida kretsar. Tryckfrihetsårens pamflettflod, med vulgära påhopp på stånd och på enskilda, hade visat Höpken och hans vederlikar det som de redan visste: att den breda massan ännu inte var mogen detta ansvar.

Noter

Denna uppsats är en omarbetad och väsentligt utökad version av en understreckare, ”Forsskål lade grunden för det fria ordet”, som publicerades i *Svenska Dagbladet* på 250-årsdagen av Peter Forsskåls död, 11/7 2013.

¹ Om denna resa, se fr.a. Stig T. Rasmussen (red.), *Den Arabiske Rejse 1761–1767. En dansk ekspedition set i videnskabshistorisk perspektiv*, 3:e uppl. (Köpenhamn, 1997). Se även Carl Christensen, *Naturforskeren Pehr Forsskål, hans Rejse til Ægypten og Arabien 1761–63 og hans botaniske Arbejder og Samlinger* (Köpenhamn, 1918).

² Peter Forsskål till Carl von Linné, Alexandria 10/10 1761, cit. i Henrik Schück, *Från Linnés tid. Petter Forsskål* (Stockholm, 1923), 229.

³ Johan Dellner, *Forsskåls filosofi* (Stockholm, 1953).

⁴ Jonas Nordin, ”Frihetstidens radikalism”, i Marie-Christine Skuncke & Henrika Tandefelt (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm, 2003).

⁵ De följande turerna är i detalj utredda av Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, 3:1 (Uppsala & Stockholm, 1913), 343–351, med bilagor i bihanget; Schück 1923, 114–232; Torsten Steinby, *Peter Forsskål och Tankar om borgerliga friheten* (Helsingfors, 1970), 48–78; Carl Gustaf Spangenberg, ”Tankar om den borgerliga friheten. Peter Forsskåls skrift om tryckfriheten 250 år”, i *Professorsinstallation vid Uppsala universitet höstterminen 2009*, Acta universitatis Upsalensis, Skrifter rörande Uppsala universitet, B: inbjudningar, 159 (Uppsala, 2009), 7–29.

⁶ Forsskåls originalmanuskript har nyligen utgivits av David Goldberg m.fl., *Tänkar om borgerliga friheten. Originalmanuskriptet med bakgrundsteckning* (Stockholm, 2009). Den redigerade, tryckta texten har återutgivits flera gånger i modern tid, exv. i Steinby 1971, separat med efterskrift av Teddy Brunius (Stockholm, 1984), och i Gunnar Broberg (red.), *Gyllene äpplen. Svensk idéhistorisk läsebok*, I (Stockholm, 1991), 514–519. Pamfletten kan också läsas i sin helhet

på exv. svenska Wikisources och Projekt Runebergs webbplatser; på <peterforsskal.com> finns den tillgänglig på en mängd olika språk.

⁷ Per Nilsén, *Att ”stoppa munnen till på bespot-tare”*. *Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden* (Lund, 2001). Om republikanism: Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki. konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm, 2009), 12 f.

⁸ Montesquieu, *De l'esprit des loix*, ”Om lagarnas anda” (1748), bok 11, kap. 3.

⁹ Citerat efter originalmanuskriptet. Oelreich urvattnade denna inledningsfras genom att införa ett modererande *tror*: ”Ju mera man får lefwa efter eget behag, ju mera tror man sig wara *fri*.”

¹⁰ Peter Forsskål, *Tankar om borgerliga friheten* (Stockholm, 1759), § 8.

¹¹ Anders Johan von Höpken, ”Yttrande till rådsprotokollet angående tidskriften ’Ärlig svensk’”, 3/6 1755, i Carl Silfverstolpe (utg.), *Riksrådet grefve Anders Johan von Höpkens skrifter*, II (Stockholm, 1893), 193–202, cit. 195.

¹² *Ibid.*, 196.

¹³ Anders Johan von Höpken, ”Tal om yppighets nytta hållit för Kungl. Vetenskaps-academien år 1740”, i *Skrifter*, II (1893), 160.

¹⁴ Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600–1850* (Lund, 1986), exv. 192–196.

¹⁵ Nordin 2003.

¹⁶ Angela Rustemeyer, *Dissens und Ebre. Majestätsverbrechen in Russland (1600–1800)* (Wiesbaden, 2006), 98.

¹⁷ Tryckfrihetsförordningen 1766, § 1–3, 13.

¹⁸ Tryckfrihetsförordningen 1766, § 6–11.

¹⁹ Forsskål 1759, § 6.

²⁰ Forsskål till kanslikollegium, 14/9 1759, i Wilhelm Lagus, *Petter Forsskåls lefnad* (Helsingfors, 1877), 60.

²¹ Johan Hirschfeldt, ”1766 års tryckfrihetsförordning och offentlighetsprincipens utveckling”, *Förvaltningsrättslig tidskrift* (1998), <<http://johanhirschfeldt.files.wordpress.com/2008/12/1766tf.pdf>>.

²² ”Kanslikollegiets protokoll rörande förhöret med P. Forsskål i anledning af dennes skrift: Tankar om Borgerliga Friheten”, 4/12 1759, i Claes Annerstedt (utg.), *Upsala universitets historia. Bihang*, 4: Handlingar 1749–1776 (Uppsala & Stockholm, 1912), 137 f.

²³ *Kongl. Maj:ts nådiga förbud emot en af trycket utkommen skrift, under titel: Tankar om borgerliga friheten &c.* Gifwit Stockholm i råd-cammaren then 28. februarii 1760 (Stockholm, [1760]).

²⁴ Konsistoriets protokoll, 13/5 1760, i Lagus 1877, 72.

²⁵ Steinby 1971, 77.

Summary:

Peter Forsskål 1732–1763

A Linnaean Disciple in the Fight for Civil Rights

By Jonas Nordin

Two hundred and fifty years have passed since Peter Forsskål, one of Carl Linnæus's most promising disciples, perished during a scientific expedition to Yemen. Forsskål was only thirty-one when he died, but he had already proven his ability in many fields. Today he is above all remembered for his appeal for free speech and the freedom of print. In 1759 Forsskål published a pamphlet, *Thoughts on Civil Liberty*, containing twenty condensed paragraphs in which he pleaded for strengthened civil rights in Sweden. He argued for freedom of trade, secured rights of possession, land reforms, vocational schools, public

appointments by competence, and proper limits for the authorities' exercise of power. The most important means to achieve all this, Forsskål believed, was a "limited Government and unlimited freedom of the written word."

The period between 1719 and 1772 is known as the Age of Liberty in Swedish history. It was characterized by a republican polity in which the king's powers were severely circumscribed. With his pamphlet Forsskål inevitably drew attention to the prevailing gap between official rhetoric and political practice. The King's Chancellery (*Kanslikollegium*) interrogated Forsskål and tried to make him renounce his theses, but he stubbornly refused to admit that there could be anything wrong in defending "Swedish Liberty," which had already become an official watchword of the age. Forsskål's interrogators were unable to counter his arguments and reluctantly had to let him go. His pamphlet was confiscated and banned, but the authorities only managed to track down seventy nine copies out of a print run of five hundred. The Faculty of Uppsala University was ordered to give him a serious warning for his lack of precaution, though no personal harm ever came to him. Forsskål would most probably have continued his battle with the authorities had it not been for his fateful Arabian expedition.

Forsskål was part of a wider movement, and the freedom of print became one of the major questions during the Diets of the 1760s. Other political radicals continued to challenge censorship until the first Freedom of Print Act was finally issued in 1766. The enactment gave rise to a flood of political pamphlets and an intensified public discussion with a radical stance. This political radicalization – which all but led to the dissolution of noble privileges, among other things – came to a sudden stop in 1772, when King Gustav III carried out a coup-d'état, restored royal powers, and annulled all the constitutional laws of the preceding century. As a response to the uncertainty regarding print restrictions, Gustav issued a new and "improved" Freedom of Print Act in 1774. Whereas the old act had permitted everything that was not expressly forbidden to be printed, the new act made it possible to prosecute authors and printers for having published material that was not expressly allowed. He did not reintroduce precensorship, but by reversing the essence of the print act he managed to put an end to political debate. The struggle for freedom of expression still had a long way to go.

Författarens adress:

Doc. Jonas Nordin, Avd. för forskningsverksamhet, Kungl. biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. E-post: jonas.nordin@kb.se.